

Açlık ve Kıtık Bağlamında Doğal Afetlerin Şer'î Hükümler Üzerindeki Etkisi

Effect of Natural Disasters on Sharia Provisions in The Context of Hunger and Famine

Bünyamin ÇALIK

Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, İslam Hukuku Anabilim
Dalı, Kars/Türkiye

Assoc. Dr., Kafkas University Faculty of Theology Department of Basic Islamic Sciences, Department
of Islamic Law Kars/ Türkiye

buncalik@hotmail.com

ORCID:0000-0001-5422-5422

Atıf/©: Çalık, Bünyamin (2023). Açlık ve Kıtık Bağlamında Doğal Afetlerin Şer'î Hükümler
Üzerindeki Etkisi *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*,
Sayı 10-20, ss. 431-451.

Citation/©: Çalık, Bünyamin (2023). Effect of Natural Disasters on Sharia Provisions in The
Context of Hunger And Famine, *Kafkas University Faculty of Divinity Review*.
Issue 10-20, pp. 431-451.

Makale Bilgisi / Article Information:

Doi : 10.17050/kafkasilahiyat.1253742

Type / Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Geliş Tarihi: 20 February / Şubat 2023

Accepted / Kabul Tarihi: 13 April / Nisan 2023

Published / Yayın Tarihi: 28 July / Temmuz 2023

Volume / Cilt: 10; **Issue / Sayı:** 20; **Pages / Sayfa:** 431-451.

Suggested ISNAD Citation: Bünyamin Çalık, "Açlık ve Kıtık Bağlamında Doğal Afetlerin Şer'î Hükümler
Üzerindeki Etkisi", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/20 (Temmuz- July 2023), 431-451.

Notlar/Notes

Yazar(lar), herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemiştir.

Turnitin/Ithenticate/İntihal ile İntihal Kontrolünden Geçmiştir

Screened for Plagiarism by Turnitin/Ithenticate/İntihal

Licensed by CC-BY-NC ile lisanslıdır

www.dergipark.org.tr

Effect of Natural Disasters on Sharia Provisions in The Context of Hunger and Famine

Bünyamin ÇALIK

Abstract

In this research, the effect of troubles and difficulties which may occur in the situations of people due to hunger, famine and natural disasters on the provisions of Islamic law will be examined. We have convinced that this research will be useful since famine and hunger situations in some Islamic countries have undeniable dimension.

Hunger has been one of the greatest concerns of mankind throughout history. Along with the poverty, misery and death, hunger has been referred to as one of the "Four Horsemen of the Apocalypse". Hunger, famine and natural disasters are facts that occur due to the internal and external dynamics of nature and outside the human will or with the human factor. And they are also facts that deeply affect human life. Hunger, famine and natural disasters have been events that have a cruel effect on all living and nonliving beings since the beginning of the world.

From a social perspective, many problems arise due to lack of food security, hunger, national unrest and wars. In fact, if used without waste, the Earth's resources are sufficient to feed far more than the current world population. The productivity of agricultural production has increased in incredible measures due to developments after the industrial revolution, such as the development of mechanization, fertilization, spraying and irrigation facilities in agriculture. Although cultivable land is limited on Earth, the amount of harvested product from a unit of land can be greatly increased through productivity gains.

The subject of this research is to determine the effects of disasters such as hunger and famine on Islamic law during the period of the Prophet and in the following years.

Keywords: Hunger, Famine, Natural Disaster, License.

Açlık ve Kıtık Bağlamında Doğal Afetlerin Şer'î Hükümler

Üzerindeki Etkisi

Bünyamin ÇALIK

Öz

Bu çalışmamızda açlık, kıtlık ve doğal afetler sebebiyle insanların hal ve durumlarında oluşacak sıkıntılarda ve meşakkatlerde, İslam hukukundaki hükümler üzerinde meydana gelebilecek değişiklikler incelenecektir. Özellikle günümüzde şahit olduğumuz bazı İslam ülkelerinde meydana gelen açlık ve kıtlık durumlarını dikkate aldığımızda böylesi bir çalışmanın faydalı olacağı kanaatindeyiz.

İnsanoğlunun tarih boyunca en büyük endişelerinden birini açlık sorunu oluşturmuş; yoksulluk, sefalet ve ölümlerle birlikte açlık "mahşerin dört atlısı"ndan biri sıfatıyla anılır olmuştur.

Açlık, kıtlık ve doğal afetler, tabiatın iç ve dış dinamikleri sonucunda ve insan iradesi dışında veya insan faktörü ile oluşan ve insan yaşamını derinden etkileyen olaylardır. Açlık, kıtlık ve doğal afetler dünyanın oluşumundan itibaren tüm canlı ve cansız fiziki ve yaşamsal olarak en çok etkileyen ve çaresiz bırakan olaylar olmuşlardır.

Toplumsal boyutta, gıda güvencesinin yetersizliği ve açlık nedeniyle birçok sorun ortaya çıkmakta, bölgesel huzursuzluklar oluşmakta ve savaşlar olmaktadır.

Aslında israf edilmeden kullanılması halinde, yeryüzünün kaynakları bugünkü dünya nüfusundan çok daha fazlasını beslemeye yeterlidir. Sanayi devriminden sonra ortaya çıkan gelişmeler; tarımda makineleşme, gübreleme, ilaçlama ve sulama imkânlarının gelişmesi gibi nedenlerle tarımsal üretimdeki verimlilik inanılmaz ölçülerde artmıştır. Yeryüzünde tarıma elverişli topraklar sınırlı

olmasına rağmen, verimlilik artışları sayesinde birim araziden elde edilen ürün miktarı büyük oranda artırılabilir.

Bu çalışma konusu Hz. Peygamber döneminde ve takip eden yıllarda da yaşanan açlık ve kıtlık gibi afetlerde İslam hukuku üzerinde ne gibi etkileri olduğunu tespit etmektir.

Anahtar Kelimeler: Açlık, Kıtık, Doğal Afet, Ruhsat.

GİRİŞ

Doğal afetler, açlık ve kıtlık gibi olaylar, insan iradesinin dışında veya insan faktörleriyle birlikte gerçekleşen ve insan yaşamını derinden etkileyen sonuçlardır. Tarihin başlangıcından bu yana, açlık, kıtlık ve doğal afetler, canlı ve cansız varlıkların en çok etkilendiği ve çaresiz kaldığı olaylar olmuştur.

Bu olayların sonuçları arasında büyük göç hareketleri, yüksek gıda fiyatları, ihtikar, aç ve çaresiz insanların farklı beslenme yolları aramaları, salgın hastalıkların ortaya çıkması ve toplu ölümler yer almaktadır. Bu dönemlerde, toplumsal travmalar yaşanmış, ekonomik ve sosyo-iktisadi etkileşimlerin yanı sıra, yaraların iyileşmesi yıllar almıştır.

Gıda güvencesinin yetersizliği ve açlık, toplumsal düzeyde birçok sorunun ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu sorunlar, ülkesel huzursuzluklara ve savaşlara sebep olurken, bireysel olarak kalp ve damar hastalıkları, solunum ve sindirim sistemi rahatsızlıkları, bağışıklık sistemi zayıflamaları, tüberküloz, felç ve enfeksiyon gibi hastalıklara neden olmaktadır. Açlık, toplumlarda bu tür sağlık sorunları nedeniyle ortalama ömür süresinin de oldukça düşük olduğu bir gerçektir. Açlık, insanlık tarihi boyunca en büyük endişelerden biri olmuştur ve yoksulluk, sefalet ve ölümlerle birlikte "mahşerin dört atlısı" olarak adlandırılmıştır. Bunun nedeni insanın hayatta kalabilmesi ve varlığını sürdürebilmesi için yeterli beslenmeye ihtiyaç duymasındır. Ancak, dünya kaynaklarının etkin kullanımı ile dünya nüfusunun çok daha fazlası beslenebilir. Tarımsal üretimdeki verimlilik artışları, makineleşme, gübreleme, ilaçlama ve sulama gibi gelişmeler sayesinde birim araziden daha fazla ürün elde edilebilmektedir. Gen mühendisliği ile birlikte, mevcut teknolojik olanaklar çerçevesinde açlık diye bir sorun olmaması gerekirken, bugün birçok bölgede açlık sorunu yaşanmaktadır ve geleceğe dair beklentiler giderek kötümser bir hal almaktadır. Sağlıklı beslenmenin insan hayatındaki önemi ise, ekonomik, siyasi, kültürel ve sanatsal faaliyetlere katılım, üretim ve değer yaratma konularında da büyük bir rol oynamaktadır.

Dünya genelinde artan kuraklık ve bölgesel çatışmaların yanı sıra, insanların birbirleriyle geçinememesi ve saldırgan ideolojilere kapılması gibi sosyal faktörler, açlık sorununun giderek derinleşmesine ve endişelerin artmasına neden olmaktadır. Bu sorun, özellikle savaşların tahrip ettiği ülkelerde yaşayan insanları etkilemektedir. Az gelişmiş ülkelerdeki gıda üretiminin yetersizliği, doğal kaynakların yetersizliği ve iklim koşullarının zorluğu ile birlikte nüfus yoğunluğuna bağlanmaktadır, ancak asıl sorun, kaynaklarımızı etkin bir şekilde kullanamama ve çekişme, çatışma, kavga ve savaşlarda heba etme eğilimimizdir. Bu sorunu çözmek için, eğitim ve terbiye yoluyla nitelikli elemanlar yetiştirmeli ve kaynaklarımızı verimli bir şekilde kullanmalıyız.

Açlık ve yoksulluk sorunu, dünya genelinde ve Türkiye'de önemli bir sorundur. Dünya nüfusunun yarısının günde 2 dolardan az bir gelirle yaşadığı düşünülmekte ve 800 milyondan fazla insan açlık çekmektedir. Bu sorunun %80'i, gelişmekte olan ülkelerin kırsal

kesimlerinde yaşayanlar arasında daha yoğun bir şekilde görülmektedir. Ayrıca her yıl 11 milyon insanın açlık veya yetersiz beslenme nedeniyle öldüğü tahmin edilmektedir. Bu soruna çözüm olarak, BM Gıda ve Tarım Örgütü, 24 milyar dolar gibi bir miktarın yeterli olduğunu belirtmiştir. Ayrıca, Dünya Gıda Programı ve diğer kurumlar, yoksulluk ve açlığa karşı mücadelede önemli bir rol oynamaktadır. Türkiye'de ise, kırsal kesimde yoksulluk oranı kentlere göre daha yüksektir ve hane içindeki birey sayısı arttıkça yoksulluk oranları yükselmektedir. Açlık sorunu, birçok soruna yol açabileceğinden, çözümlenmelidir.

Açlık sorununun çözümü, diğer sorunlarda olduğu gibi, nedenlerin ortadan kaldırılması ile mümkün olacaktır. Nedenler arasında iklim değişikliği ve kuraklık gibi uluslararası çabalar gerektiren sorunlar olduğu gibi, savaşlar, kaynak israfı ve korumacılık politikaları gibi daha kolay çözülebilir meseleler de vardır.

Küresel ısınma sorunu, özellikle tarımsal üretimde kuraklığa sebep olduğu bölgelerde, uluslararası iş birliği ile Kyoto Protokolü dahil olmak üzere sera etkisi yaratan gazların sınırlandırılmasını içeren tedbirlerin titizlikle uygulanmasıyla ele alınabilir. Ayrıca, barışçı, özgürlükçü, hoşgörülü, dışa açılımcı, serbest ticaretçi ve uluslararası iş birliğini teşvik eden siyasi, iktisadi, dinî, ahlaki ve kültürel değerler ve öğretilere odaklanarak, yeni nesiller barışçı bir dünya idealine dayalı yeni bir zihniyetle yetiştirilmelidir.

Radikal-savaşçı ideolojilerin yerini ılımlı-barışçı ideolojilere bırakılmasıyla silahlanma ihtiyacı azalacak ve kaynaklar açlık sorununun çözümüne harcanabilecektir. Bunun yanı sıra, gelişmiş ülkelerden az gelişmiş ülkelere gelir transferi yapılması da açlık sorununun hafifletilmesine katkıda bulunacaktır.¹

1. Doğal Afet Olarak Açlık ve Kıtık

Açlık ve kıtık, doğal afetler arasında insanların en önemli belalarından biridir. Açlık, yoğun bir istek duygusu ile karakterize edilen bir durumdur. Kıtık ise, yeterli miktarda gıdanın olmaması, gıdanın nadir ve zor bulunması ve yaygın ve sürekli açlık durumlarına yol açabilecek aşırı ve uzun süreli gıda darlığıdır. Doğal afetler, can ve mal kaybına neden olan doğal olaylardır.

Doğal afet çeşitleri şunlardır:

1. Jeolojik Doğal Afetler
  - a. Deprem
  - b. Heyelan
  - c. Yanardağ patlamaları
2. Meteorolojik Doğal Afetler
  - a. Sel
  - b. Çiğ
  - c. Fırtına
  - d. Kuraklık
  - e. Orman yangını
  - f. Hortum
3. Teknolojik Afetler
  - a. Sıma Patlamalar

¹ Mustafa Erbas ve Sultan Arslan, "Açlığın Önlenmesi ve Gıda Güvencesinin Sağlanması", Gıda Mühendisliği Dergisi, 36. Sayı/ s.51.

- b. Baraj Patlamaları
- c. Nükleer Santral Kazaları
- 4. İnsan Kökenli Afetler
  - a. Yangınlar
  - b. Hava, Su, Çevre Kirlenmeleri
  - c. Ulaşım Kazaları

1.1. Açlık

Açlık, insanların sağlıklı bir yaşam sürdürebilmesi için yeterli miktarda gıdaya ulaşamamaları veya tükettikleri gıdaların makro ve mikro besin bileşenlerinde eksiklik yaşaması olarak tanımlanabilir. Yetersiz beslenme ise, insanların günlük ihtiyaçlarını karşılamak için gereken ortalama 1800 kcal diyetsel enerjiyi alamamalarıdır. Kur'an-ı Kerim² ve hadis kaynaklarında, açlıkla ilgili ayetler ve hadisler bulunmaktadır. Allah'ın insanları korku, açlık ve maddi kayıplarla imtihan edeceği belirtilmektedir. Aynı zamanda, Peygamberimiz de açlık ve yoksulluk ile karşılaşmış ve bu durumların insanları sabır göstermeye teşvik ettiğini ifade etmiştir. Örneğin, Rasûlullah bir kez evinden çıktığında Ebu Bekir ve Ömer ile karşılaşmış ve onların neden evlerinden çıktıklarını sormuştu. Onlar, açlık nedeniyle dışarı çıktıklarını söyleyince, Peygamberimiz de benzer bir durumda olduğunu ifade etmişti. Bu olayda, Ensar'dan bir kişi, koruk hurması, taze hurma ve olgun hurmalardan oluşan bir dal getirerek misafirleri ağırlamıştı. Peygamberimiz, kendisine sunulan yemekten ve sudan içerek açlıklarını giderdikten sonra, misafirperverliğe teşekkür etmiş ve Allah'ın bu nimetlerden sorulacaklarını belirtmişti.³

BM raporuna göre, dünya genelinde açlık hala artıyor ve 2017 yılında 821 milyon insan, yani her dokuz kişiden biri açlıkla mücadele ediyor. Bu durum, çocukların bodurluk gibi beslenme yetersizliği sorunlarıyla karşı karşıya kalmasıyla sürüyor ve sıfır açlık hedefine ulaşma riskiyle karşı karşıya kalıyor. Roma'da yayınlanan Dünyada Gıda Güvenliği ve Beslenme Durumu 2018 raporu, yetersiz beslenmenin çocuklarda bodurluktan yetişkinlerde obezliğe kadar uzanan farklı biçimlerinin azaltılmasında kaydedilen ilerlemenin yavaş olduğunu ve milyonlarca insanın sağlığını riske attığını gösteriyor. Son üç yılda açlıkta artış yaşanması, bu alanda sağlanan ilerlemelerin on yıl önceki düzeylere geri dönmesine neden olmuştur. Güney Amerika ve Afrika'nın birçok bölgesinde durum daha da kötüleşirken Asya'da beslenme yetersizliğinde azalma eğilimi önemli ölçüde yavaşlamıştır. Bu nedenle, sıfır açlık hedefine ulaşmak için daha hızlı ve etkili önlemler alınması gerekiyor.

BM raporuna göre, iklim değişikliği kuraklık, sel gibi iklimsel aşırılıklar, devam eden çatışmalar ve ekonomideki durgunluğun yanı sıra tarımsal mevsimleri ve yağmur dönemlerini etkileyerek açlıktaki artışı tetikleyen ana nedenler arasındadır. BM Gıda ve Tarım Örgütü (FAO), Uluslararası Tarımsal Kalkınma Fonu (IFAD), BM Çocuklara Yardım Fonu (UNICEF), Dünya Gıda Programı (WFP) ve Dünya Sağlık Örgütü (WHO) başkanları, ortak önsözde yaptıkları uyarıda giderek artan gıda güvensizliğinin alarm verici işaretleri ve beslenme yetersizliğinin farklı biçimlerinin üst düzeylere çıkması nedeniyle daha fazla çalışma yapılması gerektiğini belirtmektedirler. Bu konuda hedeflenen "kimseyi geride bırakmamak" SKH hedefleri için, iklim değişikliği ve aşırılıklarına yanıt olarak gıda

² Bakara, 2/155; Mâide, 5/3; Tevbe, 9/120; Nahl, 16/112; Tâ-Hâ, 20/118; Ğaşiye, 88/7; Beled, 90/14; Kureş, 106/4.

³ Müslim, Sahih, 2/1040; Hanefi Akın, *Sahih-i Muslim Muhtasarı*, çeviri/ s.1810,

sistemlerinin ve insanların geçim imkanlarının dayanıklılığını ve kendini uyarlama kapasitesini güçlendiren çalışmaların hızlandırılması ve ölçeğinin büyütülmesi gerekmektedir. İklimdeki değişiklikler temel ürünlerin üretimini olumsuz etkilemektedir ve yeterince beslenememe durumu, iklimsel aşırılıklara daha çok maruz kalan ülkelerde daha fazla görülmektedir. Bu durum, yağışlara ve sıcaklık değişikliklerine aşırı duyarlı tarımsal sistemlere bağımlı nüfus oranının yüksekliğiyle birleştiğinde daha da yaygınlaşmaktadır.

Tarımsal üretim alanlarında 2011-2016 arasında uzun vadeli ortalamanın üzerinde sıcaklık değişimleri meydana gelmiştir, bu da son beş yılda aşırı sıcak dalgalarının artmasına neden olmuştur. Ayrıca yağmur mevsimleri değişkenlik göstermektedir, ya geç başlamakta ya da erken başlamaktadır ve yağışlar yıl içinde daha dengesiz bir şekilde dağılmaktadır. Tarımsal üretimdeki gerileme, gıda maddesi kıtlığına yol açarak fiyatların artmasına ve insanların gıdaya erişimindeki gelir kayıplarına neden olmaktadır. Çocuklarda bodurluk oranları hala yüksek olup, beslenme yetersizliğine bağlı olarak 2017'de 151 milyon çocuk yaşına göre kısa kalmıştır. Afrika ve Asya'da tüm bodur çocukların sırasıyla %39 ve %55'ini oluşturduğu görülmektedir. Asya'da neredeyse her 10 çocuktan biri kavrukluk yaşarken, Latin Amerika ve Karayipler'de sadece her 100 çocuktan biri bu durumla karşılaşmaktadır. Doğurganlık çağındaki kadınlar arasında anemi yaygındır ve hiçbir bölgede azalma görülmemiştir. Afrika ve Asya'da anemi oranı Kuzey Amerika'dan neredeyse üç kat daha fazladır ve bu durum "utanç verici" olarak nitelendirilmektedir.

Afrika ve Asya'da anne sütüyle beslenen bebeklerin oranı Kuzey Amerika'dan 1,5 kat daha yüksekken, Kuzey Amerika'da altı aylıktan küçük bebeklerin sadece yüzde 26'si sadece anne sütüyle beslenmektedir. Bununla birlikte, obezlik sorunu dünya genelinde yaygınlaşmaktadır ve her sekiz yetiştikten fazlasının obez olduğu izlenmektedir. Özellikle Kuzey Amerika'da olmakla birlikte, Afrika ve Asya'da da obezlik yaygınlaşma eğilimi göstermektedir. Gıda güvensizliği olan ailelerde obezliğin yaygınlaşmasına neden olan faktörler arasında besleyici gıdalara yeterince erişememe, gıda güvensizliği stresi ve gıda yoksulluğuna bağlı fizyolojik adaptasyon yer almaktadır. Bu nedenle, rapor besleyici gıdalara erişimi güvence altına alacak müdahalelerin ölçeklendirilmesi ve kuşaktan kuşağa aktarılan beslenme döngüsünün kırılması çağrısında bulunmaktadır. Politikaların özellikle bebekler, beş yaşından küçük çocuklar, okul çağındaki çocuklar, ergen kızlar ve kadınlar gibi gıda sıkıntısı sorunundan en fazla etkilenecek grupları hedef alması gerekmektedir. Bu arada, sürdürülebilir bir geçişle herkese güvenli ve kaliteli gıda sağlayabilecek beslenmeye duyarlı tarım ve gıda sistemlerine geçilmesi gerekmektedir. Rapor ayrıca iklim değişikliğine uyum sağlama, değişikliğin etkilerini hafifletme ve afet riskini azaltma yönündeki politikalara daha fazla çaba gösterilmesi gerektiğine dikkat çekmektedir.

Temel gerçekler ve rakamlar 2017 yılı için dünyada aç insan sayısı: 821 milyon ya da her 9 kişiden 1'i

Asya'da: 515 milyon

Afrika'da: 256,5 milyon

Latin Amerika ve Karayipler'de: 39 milyon

Bodurluktan etkilenen 5 yaşından küçük çocuklar (yaşa göre boy kısalığı durumu): 150,8 milyon (%22,2)

Kavrukluktan etkilenen 5 yaşından küçük çocuklar (boya göre düşük kiloluluk durumu): 50,5 milyon (%7,5)

Aşırı kilolu 5 yaşından küçük çocuklar (boya göre fazla kilo durumu): 38,3 milyon (%5,6)

Doğurganlık çağında olup anemiden etkilenen kadın yüzdesi: %32,8

Yalnızca anne sütüyle beslenen 6 aylıktan küçük bebek yüzdesi: %40,7

Obez yetişkin sayısı: 672 milyon (%13 ya da her 8 yetişkinden 1'i) ⁴

1.2. Açlığın Sebepleri

Kur'an'da belirtilen bir ayette ifade edildiği gibi, tüm canlıların rızkı yalnızca Allah'ın üzerindedir. ⁵ Ancak, başka bir ayette de belirtildiği gibi, peygamberlerin gönderildiği ülkelerde halklar genellikle yoksulluk ve zorluklarla sınanır. Bununla birlikte, dünya genelinde her 9 kişiden 1'inin aç olduğu rapor edildiğinde, bu açlığın sebebi ilahi bir irade değildir. Açlığın sebepleri arasında insanların yeterli gıda tüketmesini engelleyen faktörler ve doğal afetler yer almaktadır. Doğal afetler arasında kuraklık, çekirge istilası, orman yangınları, depremler, don ve kar, aşırı sıcaklık ve küresel ısınma yer almaktadır. İnsan faaliyetleri nedeniyle ortaya çıkan açlık sebepleri ise sıcak-soğuk savaşlar, gelir dengesizliği, gıda fiyatları, tarım arazilerinin ve ormanların tahrip edilmesi, ahlaki zafiyetler ve bencillikler, nükleer, biyolojik ve kimyasal silahların kullanımı, gelişmiş ve emperyalist ülkelerin hegemonyası ve siyasi basiretsizlikler gibi faktörlerdir.

Kuzey-güney ekseninde, gelir ve gelişme düzeyi farkı belirgin bir şekilde görülmektedir. Bu farklılık, sadece coğrafi bir ayırım değil, aynı zamanda ekonomik ve sosyal bir içeriğe de sahiptir. "Küresel güney" ve "küresel kuzey" terimleri ile ifade edilen bu ayırım, Asya-Pasifik, Sahraaltı Afrika, Latin Amerika ve Yakınoğu gibi bölgeleri küresel güney olarak, Avrupa, Kuzey Asya, Kuzey Amerika ve Avustralya gibi bölgeleri küresel kuzey olarak tanımlamaktadır. Dünya nüfusunun %85'i küresel güneyde yaşamaktadır ancak gelirden sadece %20 pay almaktadır. Bu durum, açlığın dünya genelindeki dağılımına da yansımaktadır. FAO verilerine göre, kronik açlık yaşayanların %62'si Asya-Pasifik'te, %26'sı Sahraaltı Afrika'da, %6'sı Latin Amerika'da ve %4'ü Kuzey Afrika'da yaşarken, sadece %2'si gelişmiş ülkelerde yaşamaktadır.

Yaşam kalitesi ve süresi de gelir düzeyi ile yakından ilişkilidir. Kişi başına yıllık gelir düzeyi ortalama 450 US\$ olan ülkelerde 50 yıl olan ortalama ömür beklentisi, gelir düzeyi ortalama 5340 US\$ olan ülkelerde ise 73 yıldır. Bu nedenle, yoksulluk ve açlık özellikle güneyde yaşayan insanlar için büyük bir gerçekliktir. Kuzeyin başlıca avantajları arasında, tarıma elverişli toprak ve iklim, makine ve girdi kullanımı ile yüksek verimlilik, maliyet düşüklüğü ve çiftçiye sağlanan devlet desteği yer almaktadır. Güneyin başlıca zorlukları ise, verimsiz topraklar, savaş ve etnik kavgalar, gıda yerine pazar bitkisi üretimi, hızlı nüfus artışı ve borç yükü nedeniyle yatırım yetersizliğidir. Ayrıca, dünya gıda ticaretindeki liberalleşme eğilimi de güney ülkelerinde çiftçiliğin terk edilmesine neden olmaktadır. Aç insanların %98'i gelişmekte olan güney ülkelerinde yaşamaktadır ve açlık özellikle kırsal alanlarda yaygın bir sorundur.

⁴ <http://www.unicef.org.tr/basinmerkezidetay.aspx?id=32878>.

⁵ Hud, 11/6.

Gıda fiyatlarının yüksekliği, açlığın bir nedeni olarak ele alınmaktadır ve 2011 Dünya Gıda Günü de bu konuya odaklanmıştır. Dünya genelindeki gıda fiyatları 1990-2004 yılları arasında önemli bir dalgalanma göstermemişken sonraki yıllarda artış göstermiştir. Ancak bu artışın dünya genelindeki açlıkla doğrudan ilişkili olduğu tartışmalıdır. Fiyatların artması bir sinyal olarak değerlendirilmekte ve önemli olan fiyat artışının nedenidir. Gıda Fiyat İndeksi (GFİ) 2002-2004 dönemi ortalaması 100 kabul edildiğinde, bu değer 2008 yılında 200'e yükselmiştir ve birçok ülkede "gıda isyanı" olarak adlandırılan tepkilere yol açmıştır. GFİ 2009'da 157'ye düşmüş, 2010'da ise yeniden 185'e yükselmiştir. Bu dalgalanmanın başlıca nedenleri arasında kuraklık, petrol fiyatlarındaki artışın tarımsal girdilere yansması, enerji tarımının yaygınlaşması, spekülasyon sermayenin gıda borsalarına ilgi göstermesi, bazı ülkelerin gıda ihracat yasağı gibi etkenler yer almaktadır. Ayrıca, Çin ve Hindistan gibi ülkelerde yaşam tarzı değişikliği de etkili olmuş ve et ve süt tüketiminde artış gözlemlenmiştir.

Çizelge 1. Bazı Ülkelerde Gıda Tüketim Alışkanlığı Değişimi (2005/1991 Oranı)

Gıda	Hindistan	Çin	Brezilya	Nijerya
Tahıl	1.0	0.8	1.2	1.0
Et	1.2	2.4	1.7	1.0
Süt	1.2	3.0	1.2	1.3
Balık	1.2	2.3	0.9	0.8
Meyve	1.3	3.5	0.8	1.1
Sebze	1.3	2.9	1.3	1.3

Bu durum, hayvancılık sektöründe kullanılan soya küspesi ticaret hacminin son yıllarda %67 artmasıyla sonuçlanmaktadır. Dünya genelinde açlıkla mücadele edilmesi için yapılan çalışmalar kapsamında, 1969-71 döneminden bu yana dünya genelindeki aç insan sayısı ile GFİ arasında karşılaştırmalı bir analiz yapılmıştır. Ancak, FAO tarafından GFİ'nin hesaplanmasına 1990-92 döneminde başlandığı için, önceki yıllara ilişkin güvenilir veriler bulunmamaktadır.⁶

⁶ Anon 2011. The state of food insecurity in the world 2010. Food and Agricultural Organization, Rome.

Çizelge 2. Yıllara Göre Dünyada Gıda Fiyatı indeksi ve Aç insan Sayısı

Dönem	GFİ	Aç (Milyon)
1969-71	-	958
1979-81	-	945
1990-92	103	843
1995-97	112	788
2000-02	91	833
2005-07	134	848
2008	200	923
2009	157	1023
2010	185	925

2. Açlık Dönemlerinde Müslümanların Görevleri

Müslümanların sorumlulukları, açlık ve kuraklık gibi felaketlerde doğru tespitler yaparak belirlenmelidir. FAO raporlarına göre, İslam coğrafyası genellikle küresel açlık sorununun en yoğun yaşandığı bölgeler arasındadır. Bu nedenle, bugün Endonezya, Sudan ve diğer Müslüman ülkeler gibi önemli bir kısmı açlık tehlikesiyle karşı karşıya kalan Müslümanların sorumlulukları vardır.

Bu durumda Müslümanların görevleri şunlardır:

2.1. Yöneticilerin/İdarecilerin görevleri

Doğal afetlerde, yöneticilerin en önemli görevi ve sorumluluğu bulunmaktadır. Bir hadiste belirtildiği gibi, her insan bir çoban gibidir ve sorumludur. ⁷ Devlet başkanı da bir

⁷ Buhari, Nikâh, s.1026; *Sahih-i Buhari ve Tercemesi*, mütercim; Mehmed Sofuoğlu, s.3238.

çoban gibidir ve sorumluluğu vardır. Bu nedenle, yöneticilerin ilk olarak manevi tedbirler alması gerekmektedir. Kendisi ve halkı günahlarından dolayı Allah'a tövbe etmeye çağırmalıdır. Örnek olarak, tarihten bir olay verilebilir. Hicri on sekizinci yılında Amvas taunu ve kıtlık görüldü. Bu durumda insanlar açlıkla karşı karşıya kaldılar. İnsanlar kıtlıktan kurtuluncaya kadar Halife Ömer, Beytü'l-mal'daki yiyecek ve malları onlara dağıttı. Ancak, kıtlık senesinde yağ ve yağlı şeyleri yememeye söz verdi ve zeytinyağına ve sirkeye eklemek doğrayarak yemeye başladı. Dokuz ay boyunca insanlar açlıkla mücadele etmek zorunda kaldılar. Ancak, sonunda refaha kavuştular. İmam Şafii'nin bir sözüne göre, Ömer insanlara iyilikte bulunarak, insafla davranarak ve ihsanda bulunarak, kıtlıktan kurtuldu.

Ömer, bir gece Medine'de dolaşırken kıtlık sebebiyle insanların hüzünlü olduğunu, dilencilerin artık dilenmediklerini ve insanların sohbet etmediklerini fark etti. Bunun sebebini öğrendiğinde, Basra valisi Ebu Musa'ya ve Mısır valisi Amr b. As'a mektup yazarak yardım istedi. Bu valiler büyük birer kabileyle yiyecekleri Medine'ye gönderdiler. Ayrıca Ebu Ubeyde, 4000 bineklik bir azık ve gıda kervaniyla Medine'ye geldi ve Ömer bu gıdaların dağıtılmasını emretti. Kıtlık sebebiyle insanlar öldü ve vahşi hayvanlar bile Medine'ye sığındı. Bilal b. Haris el-Müzenî, Hz. Ömer'e Rasûlullah'ın kendisine söylediği bir rüyayı aktardı ve Ömer bu rüyanın doğruluğunu cemaate sordu. Cemaat, Allah'tan yağmur yağdırmasını ve Müslümanlardan yardım talebinde bulunmasını önerdi.

Ömer'in şu sözleri kaydedilmiştir:

Allah en büyüktür! Belanın süresi sona erdi ve kıtlık bitti. Talepte bulunan bir kavim, yardım aldığı anda eza ve beladan kurtulur. Ben valilere mektup yazarak Medine ve çevresindeki insanlara yardım etmelerini söyledim. Bu bölgedeki insanlar açlıktan zayıfladılar. Ayrıca, yağmur duasında bulunmak için insanları şehir dışına çıkardık. Abbas b. Abdülmuttalib ile yaya olarak yağmur duasında bulunmak üzere dışarı çıktık. Ben kısa bir hutbe okudum ve sonra namaz kıldım. Namazımı bitirdikten sonra dizlerimin üzerine çöküp şöyle dua ettim: "Allah'ım, sadece sana ibadet ediyor ve sadece senden yardım diliyoruz. Allah'ım, bizi bağışla, bize merhamet et ve bizden razı ol." Duanın ardından eve döndük ve Medine'ye ulaşmadan önce yağmur yağmaya başladı. Her yersular altında kaldı.

Asım b. Ömer'in anlattığına göre, Müzeyne kabilesinden bir kadın, eşine helak olduklarını söyleyerek en azından bir koyun kesmelerini istedi. Ancak kocası, koyunlarda yenilecek bir şeyin kalmadığını söyledi. Kadın ısrar edince kocası koyunu kesmek zorunda kaldı ve derisinin altında sade ve kırmızı bir kemik gördü. Bu durumda "Ah ya Muhammed!" diye bağırdı. Gece rüyasında, Rasûlullah'ı gördü ve yağmurun yağacağını müjdeledi. Ömer'e de selam söyleyerek ona sözleştiğini hatırlattı ve aklını başına alması gerektiğini söyledi. Bu durum üzerine, Bilal Ömer'in evine gidip rüyasını anlattı ve Ömer, halkın toplanması için çağrı yaparak mescide gitti. Minbere çıkarak şöyle konuştu:

Ömer, cemaate dönerek Allah'ın doğru yola iletmediği şeyleri gördüklerini sormuştu. Cemaat da bunu onaylamıştı. Bunun sebebini açıklayan Ömer, Bilal'in gördüğü rüyayı anlatmıştı. Rüyanın anlamını anlayan diğerlerinin aksine Ömer, anlamadığını söylemişti. Sonrasında kendisine Peygamber'in yağmur duasına çıkmakta geciktiğini söylediği ve onu da alarak yağmur duasına çıkması gerektiği söylendi. Bu nedenle Ömer, Abbas ile birlikte yürüyerek yağmur duasına çıktı ve dua etti. Hatta Ömer'in zamanında Müslümanlar kıtlığa maruz kaldığında da Peygamber'in mezarının yanına gelen bir kişi, Peygamber'in Ümmetine yağmur yağdırması için Allah'a dua etmesini istemişti. Daha sonra Rasûlullah'ın rüyasına girerek Ömer'e selam söyleyip kendilerine yağmur yağdırılacağı haberini verdiği belirtildi.

Ömer, daha önce peygamberi Allah'a vesile edinerek yağmur istediklerini, şimdi de peygamberin amcasını vesile edinerek Allah'tan yağmur istediklerini söylemişti. Sonrasında Allah Teâlâ, Müslümanlara yağmur yağdırmıştı.

Ebu Bekir b. Ebu'd-Dünya, Havvad b. Cübeyr'in sözlerini naklederek, Ömer'in yağmur duasına çıktığını ve Müslümanlara iki rekât namaz kıldırdıktan sonra yağmur yağdırması için Allah'a dua ettiğini belirtir. Bedevilerin anlattığına göre, yağmur duasında bulunurken bulutların arasından kendisine "Ey Ebu Hafs, sana yardım geldi" şeklinde bir ses geldi. Şa'bi'nin naklettiğine göre ise Ömer, sadece istiğfar ederek yağmur duasında bulunmuş ve halkın şikayeti üzerine yağmurun yüce Allah'ın bağışlaması sayesinde yağdığını ifade etmiştir. Bu hikayeler, yöneticilerin afet durumlarında insanların ihtiyaçlarını tespit etmeleri, içten hissetmeleri ve gerekli yardımın yapılması için iyi bir planlama ve mükemmel bir yönetim örneği sergilemeleri gerektiğini vurgular.⁸ Ayrıca, yardımların temini, yerine ulaştırılması, yeterli olması vb. konularında da hassasiyet göstermeleri önemlidir.⁹

2.2. Âlimlerin Görevleri

Böylesi durumlarda özellikle din âlimlerinin de görev ve sorumlulukları vardır. Âlimlerin görev ve sorumlulukları şunlardır:

1. İnsanları karşılaştıkları bu afetlere karşı sabırlı, metanetli olmaya,
2. İnsanları îsâra/diğerkâmlığa, tekâfüle/dayanışmaya,
3. İnsanları tevbe ve istiğfara davet etmeye,
4. İnsanları namazlarında kunût yapmaya ve yağmur duası namazı kılmaya,
5. İnsanları açlık ve felaketlerin bir daha oluşmaması için gereken her türlü çalışmalarını yapmaya, teşvik etmelidirler.

2.3. Zenginlerin Görevleri

Felaketlerde, özellikle açlık ve kıtlık gibi durumlarda, zenginlerin ve tüccarların üstlenebilecekleri görevler son derece önemlidir. İslam dinindeki en önemli iktisadi ve sosyal ilke olan "infak"ı gerçekleştirmeleri gerekmektedir. Bu, ihtiyaç duyanlara ihtiyaçlarından fazlasını dağıtmayı içerir. Bir hadiste şöyle denilmektedir: "Biz Peygamberle bir seferdeyken, bir adam devesiyle gelip etrafına bakındı. Bunun üzerine Peygamberimiz, "Eğer fazladan hayvanı olan varsa onu hayvanı olmayana versin! Eğer fazladan yiyeceği olan varsa onu yiyeceği olmayana versin!" buyurdu. Benzer bir hadiste ise, bir savaşta açlıkla karşılaştıklarında, Peygamberimiz yiyecekleri toplayıp hepsini bir yaygın üzerine serdirdi. Yüz on dört kişinin bile doyduğu bu yiyecekler, son derece az miktarda görünmelerine rağmen, herkesin doyması için yeterliydi. Bu olay, infak ilkesinin önemli bir örneğidir.¹⁰

⁸ Nuh, 71/10-12; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 7/ 103-104; Mehmet Keskin, *Büyük İslam Tarihi/ el-Bidâye ve'n-Nihâye*, çeviri/ 7/ 148-154.

⁹ Hûd, 11/3.

¹⁰ Müslim, 9/ 145.

3. Açlık ve Kıtılığın Şer'î Hükümler Üzerinde Etkileri

Açlık ve kıtılık gibi afetlerin şer'î hükümler üzerinde etkileri vardır. Örnek olarak meytenin/ölü etinin helal sayılması bu kabildendir. Bu şekilde hükümlerin değişebilmesinin de bir takım kuralları vardır. Bu kurallar şunlardır:

1. Açlık ve kıtılığın; yok olmaya, ölmeye, vücut organlarının telefine, yürümeyecek hale gelmesine, nefes alamayacak veya şiddetli açlığa sebebiyet vermesi gerekir.¹¹
2. Yenebilecek ağaç, ot vb. hiçbir şeyin bulunmaması gerekir.¹²
3. Temiz yiyeceğin olmaması, elde etme imkânının bulunmaması veya satın alma imkânının bulunmaması gerekir.¹³
4. Konu tartışmalı olsa da kişinin herhangi bir suç işleme hırsızlık, yol kesmek gibi bir eylem içinde bulunmaması gerekir.¹⁴
5. Kişinin helal ve temiz gıdanın temini için bütün gayretini sarf etmesi gerekir.¹⁵
6. Haram olan şeylerin yenilebilmesi için açlığın ve çaresizliğin son kertesine gelmesi gerekir.¹⁶
7. Ölüm tehlikesinin tespiti için ilmî bilgi şart olmayıp, zann-i galip kâfidir.¹⁷
8. Yardım talebinde bulunulması gerekir.¹⁸

Tablolar örnek olarak oluşturulmuştur. Yazar/yazarlar tarafından yeniden düzenlenebilir.¹⁹

3.1. Açlık ve Kıtılığın Şer'î Ruhsatlarla Bağlantısı

Allah u Teâlâ bir takım ruhsatları bazı sebeplere bağlamıştır. Sebepler olmadan ruhsatlardan yararlanılamaz. Aksine yapılacak davranışlar ma'siyet olarak sayılır. Nitekim "fıkıh usulü terimi olarak şer'an geçerli mazeretlere binaen normal durumlara ait aslî hükmün (azîmet) gereğine uymamayı meşrû hale getiren, kolaylaştırma esasına dayalı geçici hükmü ifade eder."²⁰ diye tarif edilmiştir.

Ruhsat kavramı fıkıh literatüründe başka anlamlarda da kullanılmıştır:

1. Kolaylık ve kolaylaştırma (yüsr ve teysîr) prensibi anlamında,
2. Kişinin fıkıh mezheplerinin farklı ictehadları arasında kendine en kolay geleni seçmesi anlamında,

¹¹ Serahsi, *el-Mebcut*, 26/90; Haraşi, *el-Haraşi ala Muhtasari Seyyidi Halil*, 3/28; Mâverdî, *el-Hâvi'l-Kebir fi Fikhi Mezhebi's-Şafiî*, 15/168.

¹² Mâverdî, *el-Hâvi'l-Kebir fi Fikhi Mezhebi's-Şafiî*, 15/167.

¹³ Nemerî, *el-İstizkar*, 5/309.

¹⁴ Kasani, *Bedaiü's-Sanai' fi Tertibi's-Şerai'*, 1/ 93; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 2/ 100; Nevevi, *el-Mecmu' şerhi'l-Mühezzeb li's-Şirazi*, 4/287; Mâverdî, *el-Hâvi'l-Kebir fi Fikhi Mezhebi's-Şafiî*, 2/ 388.

¹⁵ Buhuti, *Keşşafü'l-Gina' an Metni'l-İkna'*, 4/ 196; Zerkeşi, *Şerhu'z-Zerkeşi/ 3/263*.

¹⁶ Nevevi, *el-Mecmu' şerhi'l-Mühezzeb li's-Şirazi*, 9/38; Şirbini, *el-İkna' fi Halli Elfazi Ebi Süca'*, 2/ 236; Ensârî, *Esna'l-metalib şerhu Ravzi't-talib*, 1/ 570; Haraşi/ el-Haraşi ala Muhtasari Seyyidi Halil, 3/ 28.

¹⁷ Nevevi, *el-Mecmu' şerhi'l-Mühezzeb li's-Şirazi*, 9/ 28.

¹⁸ Buhuti, *Keşşafü'l-Gina' an Metni'l-İkna'*, 4/ 196; Zerkeşi, *Şerhu'z-Zerkeşi/ 3/ 263*.

¹⁹ Buhuti, *Keşşafü'l-Gina' an Metni'l-İkna'*, 4/ 196; Zerkeşi, *Şerhu'z-Zerkeşi/ 3/ 263*.

²⁰ İbrahim Kâfi Dönmez, "Ruhsat" D.İ.A, 37/ 207-210.

3. Hanefî usul eserlerinde icmâin sarîh yolla oluşması azîmet, sükût yoluyla oluşması ruhsat olarak nitelenir.

4. Fıkıh usulünde hadisin gerek zaptı gerekse edası konusunda asıl kabul edilen şekiller azîmet, kolaylaştırma ilkesinden destek alınıp tecviz edilenler ruhsat diye anılır.

5. Fürû eserlerinde ibâha ve ruhsatın izin ve müsaade manası esas kabul edilerek bir nesnenin tüketilmesi veya menfaatinden yararlanılması için ilgili kişinin başkalarına izin vermesi de ibâha ve aynı anlamda olmak üzere ruhsat kavramıyla ifade edilir.²¹

3.2. Açlık ve Kıtığın Yiyecekler, İbadetler ve Muamelat İle İlgili Olan Hükümlere Etkileri

Açlık ve kıtlık gibi doğal afetlerin yiyecekler, ibadetler ve muamelat ile ilgili olan hükümler üzerinde etkileri vardır. Şöyle ki:

3.2.1. Açlık ve Kıtığın Yiyecekler İle İlgili Olan Hükümlere Etkileri

Açlık, kıtlık gibi doğal afetlerin yiyecekler ile ilgili olan hükümler üzerinde etkileri vardır.

a. Zaruret Hallerinde Yenmesi Haram Olan Yiyeceklerin Hükümü

Doğal afetler, açlık ve kıtlık gibi zorlayıcı durumlar zaruret halini oluşturabilir ve bu gibi durumlarda haram olan yiyeceklerin hükümü hakkında fakihlerin ittifakı vardır. Ancak, zaruretlerin belirlenmesi konusunda ihtilaf vardır. Zaruret, ciddi özür/mazeret durumunu ifade eder ve kişiyi dinî yasakları ihlâl etmekle karşı karşıya bırakan ancak bu şekilde savuşturulabilen büyük ihtiyaç ve sıkıntı durumunu ifade eder. Zaruret halinde, dinî-hukukî hükümlerin uygulanmasında sıkıntı ve meşakkat gibi özür hallerine mahsus kolaylaştırıcı hükümlerin konulması, dinin evrenselliğinin ve sürekliliğinin korunmasını ve dine muhatap olan insan unsurunun ihtiyaçlarına cevap verilmesini sağlar. İslâm hukukçuları, dinî-hukukî hükümlerin genelliği ve sürekliliği içinde özel durumlara mahsus birtakım kolaylıkların getirilmesini kabul etmişlerdir. Bu sayede, yerleşik genel kuralın uygulanmasının yol açacağı zorluk, zaruret, örf ve maslahat gibi gerekçelerle hakkaniyet esaslarına göre giderilmiş veya hafifletilmiştir. Zaruret hali, ceza hukuku açısından da hukuka uygunluk sebebi olarak kabul edilmektedir.²²

b. Zaruret Hallerinde Yenmesi Haram Olan Yiyeceklerin Yenme Miktarı

Haram yiyeceklerin sadece ölüm tehlikesiyle karşı karşıya kalındığında ve açlığı gidermek için gerekli miktarda yenmesi caizdir. Zaruret durumunda, normal şartlarda haram kabul edilen bir şey mubah hale gelir. Fakat bazı durumlarda haramın işlenmesi dinen gerekli olabilir. Bu durumda, zaruret hali, haramın işlenmesi sebebiyle meydana gelecek günahı bertaraf eder. Zaruret durumlarında, haramın işlenmesi mubah hale gelir, ancak belirli bir miktarın aşılması şarttır. Bunun üzerindeki kullanım ve yararlanmalar hala haramdır. Örneğin, sadece hayatta kalmayı mümkün kılan ölçüde içki içilebilir veya doktor sadece tedavinin zorunlu kıldığı kısımlara bakabilir. Zaruret, kendi miktarınca takdir

²¹ İbrahim Kâfi Dönmez, "Ruhsat" D.İ.A, 37/ 207-210.

²² Halit Çalık, "Zarûret", D.İ.A. 44/ 141-144.

edilir ve tehlike sona erdiğinde haramlık geri döner. Bir özür için câiz olan şey, özrün zevaliyle bâtil olur.²³

c. Zaruret Hallerinde İnsan Etinin Yenmesinin Hükümü

Farklı mezheplere göre, zaruret halindeki bir aç ve çaresiz kişinin insan eti yiyip yiyemeyeceği konusunda farklı görüşler vardır. Hanefi mezhebine göre, açlığından öleceğinden korkan bir kişinin insan eti yemesi caiz değildir, çünkü insanüstün bir varlıktır ve yiyecek olarak kullanılması uygun değildir. Şafiî mezhebine göre ise, açlığından öleceğinden korkan bir kişi insan eti yiyebilir, ancak eti yenilmesi istenen insanın ölü veya diri olmasına göre farklı hükümler uygulanır.

Şafiî mezhebine göre, açlığından öleceğinden korkan bir kişi kanı helal olan bir insanı öldürüp etini yiyebilir. Ancak kanı helal olmayan bir insana zarar veremez. Örneğin, İslam dininden çıkmış bir kişi, müslümanlara karşı savaş halinde olan bir kâfir, recm edilmeyi hak eden bir müslüman, müslümanlara karşı isyan eden bir eşkiya gibi kişilerin öldürülmesi ve etlerinin yenilmesi caizdir. Ancak, öldürülmesi haksız olan bir müslüman, zimmi olarak yaşayan bir gayri müslim, kendisine eman verilen bir kâfir veya müslümanlarla barış antlaşması yapan bir kâfirin öldürülüp etinin yenilmesi caiz değildir, çünkü bu kişilerin kanı helal değildir.

İnsan eti yemek:

İslam dinine göre, çaresiz kalan bir Müslüman, insan eti dışında bir şey bulamazsa insan eti yiyebilir. Ancak, insan etini pişirmek veya kebab yapmak uygun değildir. Diğer murdar etlerle aynı şekilde pişirilmesinde bir sakınca yoktur. Canlı bir insanın azasını kesip yemek, sahih görüşe göre caiz değildir ve haramdır. Ancak bazı görüşlere göre, insanın ölmemesi için azasını kesmesi gerektiğinde ve diğer seçeneklerin olmaması durumunda yemeği caiz olabilir.

Maliki mezhebine göre, insan eti yemek hiçbir zaman caiz değildir, çünkü Peygamber efendimiz bir hadis-i şeriflerinde "ölü insanın kemiğini kırmak, diri insanın kemiğini kırmak gibidir" buyurmuştur.²⁴ Bu nedenle, kemiği kırmak haram olduğundan, eti yemek de caiz değildir.²⁵

Hanbeli mezhebine göre, insan eti yemenin hükümleri ölü veya diri oluşuna bağlı olarak farklılık gösterir. Canlı bir insanı öldürüp etini yemek durumunda, kişinin kanının helal veya haram olması hükümleri etkiler. Açlıktan öleceğinden korkan bir insan, kanı helal olan bir insana zarar vererek onu öldürüp etini yiyebilir, ancak kanı helal olmayan bir insana zarar veremez. Ölü bir insanın etinin yenmesi de kanının helal veya haram olmasına bağlı olarak değişir. Eğer ölen insanın kanı helal ise, öldükten sonra da çaresiz bir insanın onun etini yemesi caizdir. Ancak ölen insanın kanı helal değilse, ne canlıyken öldürüp etini

²³ Halit Çalış, "Zarûret", D.İ.A. 44/ 141-144.

²⁴ İbn Mâce, *Cenaiz*, bab: 63, hadis no: 1616; Ebû Davud, *Cenaiz*, bab: 64, hadis no: 3207; Muvatta, *Cenaiz*, bab: 45; Ahmed, *Müsned*, 6/, 58, 100, 105, 169; Hadisin senesinde Abdullah bin Ziyad bulunmaktadır. Zevaid adlı eserde bunun tanınmayan biri olduğu söylenilmekte, fakat İbn Kattan bu hadisin "hasen" olduğunu söylemiş, İbn Dakik el-İ'd ise bu hadisin Müslim'in şartlarına haiz olduğunu beyan etmiştir, (bkz. Tefsir el-Kurtubi, 2/ 216 vd.); Hasan Karakaya, *Fıkıh Usulü*, s.320 vd.

²⁵ Kurtubi, *el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'an*, 2/216; Hasan Karakaya, *Fıkıh Usulü*, s.320 vd.

yemek ne de öldükten sonra etini yemek caiz değildir. Çaresiz bir insanın kendi vücut parçalarını kesip yemesi ise caiz değildir, çünkü bu intihara benzer.²⁶

d. Zaruret Hallerinde Yenmesi Haram Olan Hamr/Alkollü İçecekler Gibi Şeylerin İçilmesinin Hükümü

Kur'an-ı Kerim'de içkinin haram olduğu belirtilmesine rağmen, zaruret durumunda içilip içilemeyeceği konusunda herhangi bir açıklama yapılmamıştır. Bu nedenle, farklı mezheplerin görüşleri arasında ihtilaf vardır. Ebu Hanife'ye göre, susuzluktan ölme riski olan biri içki içerek susuzluğunu giderebilir.²⁷ Şafii mezhebine göre, boğazına bir şey tıkanan biri içki içerek tıkanıklığı giderebilir, ancak susuzluğundan ölme riski olan biri için iki farklı görüş vardır.²⁸ Hanbeli mezhebine göre, zaruret içinde olan biri içki içebilir, ancak susuzluğunu gidermek için içkide su olması gereklidir. Maliki mezhebine göre, açlık veya susuzluktan çaresiz olan biri içki içemez, çünkü içki susuzluğu artırır ve açlığı gidermez.

e. Zaruret Hallerinde İzinsiz Olarak Başkalarının Yiyecek ve İçeceklerinin Alınmasının Hükümü

Zor durumda olan bir kişi, başkalarına ait yiyecek ve içecekleri, zaruri ihtiyacını karşılayacak kadar tüketebilir. Ancak mal sahibi varsa ve zor durumda değilse, o kişinin hayatta kalması için yiyecek ve içecek sağlaması gerekir. Çaresiz kişi, mal sahibinden yiyecek veya içecek satın almaya veya herhangi bir şekilde razı etmeye çalışır. Eğer mal sahibi bunu reddederse, çaresiz kişi zorla yiyecek ve içecek alabilir. Bu durumda savaşmak gerekiyorsa savaşabilir. Eğer çaresiz kişi öldürülürse, şehit kabul edilir.

Hanbeli mezhebine göre, mal sahibine diyet ödettilir. Şafii mezhebine göre ise kısas yapılır. Eğer mal sahibi öldürülürse, kanı helal sayılır ve çaresiz kişi için herhangi bir sorumluluk yoktur.

Şafii mezhebine göre, çaresiz kişi mal sahibiyle savaşmak için müslüman olması gerekmektedir. Ayrıca, çaresiz bir "zimmi" olan kişi, mal sahibi olan bir müslümanı öldürmeye çalışamaz. Eğer böyle bir suç işlenirse, müslümanın kanı ödenir.²⁹

Eğer mal sahibi, çaresiz kişinin hayatta kalması için yiyecek ve içecek sağlamazsa ve çaresiz kişi bunları zorla alamazsa, açlık veya susuzluktan ölürse, Şafii mezhebine göre, mal sahibi diyet ödemek zorunda değildir. Ancak sadece günahkâr kabul edilir.³⁰

Hanbeli mezhebine göre, bir mal sahibi ölümü önleyecek kadar yiyecek ve içecek vermekle yükümlüdür. Eğer çaresiz bir insan, hayatını kurtaracak kadar yiyecek veya içecek bulamazsa ve mal sahibi de ona yardım etmezse, mal sahibi diyet ödemekle yükümlüdür çünkü ölümüne sebep olmuştur. İbn Mansur, Ahmed bin Hanbel'in şu hadisini nakleder: "Bir adam susuz kaldı ve bir evin halkından su istedi, ancak su verilmedi ve adam öldü. Hz. Ömer,

²⁶ İbn Kudâme, *el-Muğni*, 8/ 601-602; Hasan Karakaya, *Fıkıh Usulü*, s.320 vd.

²⁷ Kurtubi, *el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'an*, 2/ 216-234; Hasan Karakaya, *Fıkıh Usulü*, s.320 vd.

²⁸ Şirbini, *Muğni'l-Muhtac*, 4/188-189; İbn Kudâme, *el-Muğni*1/ 8/ 307-308; Hasan Karakaya, *Fıkıh Usulü*, s.320 vd.

²⁹ İbn Kudâme, *el-Muğni*, 8/ 603; İbn Abidin, 6/ 338; Muğni'l-Muhtac, 4/ 306 vd. Hasan Karakaya, *Fıkıh Usulü*, s.320 vd.

³⁰ İbn Kudâme, *el-Muğni*, 8/ 603; İbn Abidin, 6/ 338; Muğni'l-Muhtac, 4/ 306 vd. Hasan Karakaya, *Fıkıh Usulü*, s.320 vd.

ev sahibine adamın diyetini ödettirdi." Şevkani, Ahmed bin Hanbel'in görüşünü desteklemektedir.³¹

Eğer mal sahibi kendisi de çaresiz kalmışsa, başka bir çaresiz insanın yiyecek veya içeceklerini vermekle yükümlü değildir. Ancak çaresiz bir insan, hayatını kurtaracak kadar yiyecek veya içecek bulamazsa, diğer bir çaresiz insandan zorla alırsa ve mal sahibi ölürse, çaresiz insan diyet ödemek zorundadır. Ancak, eğer mal sahibi olan çaresiz insan, hiçbir şeyi bulunmayan diğer çaresiz insana yardım etmek için kendi yiyecek veya içeceklerini verirse ve kendisi ölürse, günahkâr olmaz. İslam'da müminin mümin kardeşini kendisine tercih etmesi övülen bir sıfattır.³²

Eğer yiyecek veya içeceklerin sahibi ortada yoksa çaresiz bir insan hayatını kurtaracak kadar yiyecek veya içecek bulduğunda alabilir ancak karşılığını ödemek zorundadır. Ayrıca, yenilecek eşyanın cinsine göre hükümler farklılık gösterir.³³

3.2.2. Açlık ve Kıtlığın İbadet İle İlgili Olan Hükümlere Etkileri

İslam dinin en belirgin özelliği insanların üzerlerinden maddi ve manevi zorlukları hafifletmektir. Açlık ve kıtlık hallerinde ibadetlerin ifasında bir takım ruhsatlar, kolaylıklar sağlamıştır. Şöyle ki:

a. Açlık ve Kıtlığın Namaz İle İlgili Olan Hükümlere Etkileri

Açlık ve kıtlığın namaz ile ilgili olan hükümlere etkileri vardır. Şiddetli açlık ve kıtlık hallerinde kişinin cemaate iştirak etmeyebilir. Ayrıca Cuma ve bayram namazlarından da muaftır. Keza, Hanefi mezhebinin dışındaki mezheplere göre öğlen namazı ile ikindi namazı, akşam namazı ile de yatsı namazları cem edilebilir.³⁴

b. Açlık ve Kıtlığın Zekât İle İlgili Olan Hükümlere Etkileri

Açlık ve kıtlığın zekât ile ilgili olan hükümlere de etkileri vardır. Açlık ve kıtlık hallerinde zekâtı hızlandırmak. Yani henüz nisab miktarına ulaşmasa dahi zekâtın acele edilerek verilmesini caiz gören mezhepler vardır.³⁵

c. Açlık ve Kıtlığın Oruç İle İlgili Olan Hükümlere Etkileri

Oruçlu kişinin şiddetli açlık ve kıtlıktan dolayı orucunu tamamlamaya gücü yetmemesi durumunda orucunu bozması gerekir.³⁶ Aşırı açlık veya susuzluk nedeniyle ölüm, akıl noksanlığı veya duyuların kaybindan korkulacak durumlarda, kişilerin oruç

³¹ İbn Kudâme, *el-Muğni*, 8/ 603; İbn Abidin, 6/ 338; Muğni'l-Muhtac, 4/ 306 vd. Hasan Karakaya, *Fıkıh Usulü*, s.320 vd.

³² Ahzab, 33/6.

³³ Haşr, 59/9.

³⁴ Tahtavi *Hâşiye ala meraki'l-felah şerhu nurü'l-izah*, 1/ 200; Desûkî, *Haşiyetü'd-Desûkî ala Şerhi'l-Kebir*, 4/ 8; Mâverdî, *el-Hâvi'l-Kebir*, 2/305; Neve6/ *el-Mecmu'*, 4/ 203; İbn Kudâme, *el-Muğni*, 1/ 692.

³⁵ Semerkandî, *Tuhfetü'l-fukaha*, 1/313; Karafî, *ez-Zehîra*, 12/137; Nevevi, *el-Mecmu'*, 6/ 127; İbn Abdülber, *el-Kâfi fi fikhi ehli'l-medîne*, 1/ 303; Serahs1/ *el-Mebsut*, 2/317; İbn Müflih, *Kitâbü'l-Füru'*, 4/ 277; Buhutî, *er-Ravzü'l-Mürbi' Şerhu Zâdi'l-Müstakni'*, 1/ 151; Mâverdî, *el-Hâvi'l-Kebir*, 12/160;

³⁶ Semerkandî, *Tuhfetü'l-fukaha*, 1/313; Karafî, *ez-Zehîra*, 2/516; Neve6/ *el-Mecmu'*, 6/ 258; İbn Abdülber, *el-Kâfi fi fikhi ehli'l-medîne*, 1/ 303; Serahs1/ *el-Mebsut*, 12/248; İbn Müflih, *Kitâbü'l-Füru'*, 4/ 277; Buhut1/ *er-Ravzü'l-Mürbi' Şerhu Zâdi'l-Müstakni'*, 1/ 151; Mâverdî, *el-Hâvi'l-Kebir*, 12/160; Zeyla1/ *Tebyinü'l-Hakaik fi Şerhi Kenzi'd-Dekaik*, 1/ 333; İbn Kudâme, *el-Muğni*, 12/82; İbn Müflih, *el-Mübdî' fi şerhi'l-Mukni'*, 2/417; Şirbini, *el-İkna'*, 1/ 245.

tutmamaları veya oruçlarını bozmaları caizdir. Bu durumda, kişi oruç tutacak gücü ve imkânı bulamaz. Ancak, tutamadıkları oruçları kaza etmeleri gerekir. Eğer bir kişi ölüm tehlikesiyle karşı karşıyaysa, oruç tutması haramdır, çünkü Allah Teâlâ, "Kendinizi tehlikeye atmayın" buyurmuştur. Açlık ve susuzlukla karşılaşan kişilerin, oruçlarını bozmaları durumunda, geri kalan gününü oruçlu olarak geçirmeleri veya yemek yemeleri ve içmeleri konusunda farklı görüşler vardır.

3.2.3. Açlık ve Kıtığın Muamelât İle İlgili Olan Hükümlere Etkileri

Hanefi mezhebine göre, açlık ve kıtlık durumlarında ticaret yapmak uygun değildir. Ancak, Maliki, Şafii ve Hanbeli mezheplerine göre bu durumda olan kişilerin ticaret yapmaları kerahetle caizdir. Ali b. Ebi Tâlib'in bir hadisinde ise insanların üzerine çok şiddetli bir zaman geleceği ve zorda kalanların mallarını satacakları söylenmektedir. Ancak, bu hadiste Rasûlullah, zararlı satışları ve olgunlaşmadan önceki meyve satışlarını yasaklamıştır.

3.2.4. Açlık ve Kıtığın Ahval-i Şahsiyye İle İlgili Olan Hükümlere Etkileri

Açlık, kıtlık ve doğal afetlerin ahval-i şahsiyye ile ilgili olan hükümlere etkileri vardır, şöyle ki:

A. Açlık ve Kıtığın Miras Hükümleri Üzerindeki Etkileri

Doğal afetler, açlık ve ölümlerin olduğu durumlarda miras konusu oldukça karmaşık hale gelir. Eğer ölümler arka arkaya gerçekleşirse, sonradan ölen kişiler önceden ölen akrabalarına mirasçı olurlar. Ancak hepsi aynı anda ölürlerse, kimse mirasçı olamaz. Ayrıca ölüm sıralarının bilinmediği durumlarda da mirasçılık konusu tartışmalıdır. Örneğin, bir grup insan suya kapılarak veya yanarak ölse ve hangisinin önce öldüğü bilinmezse, hepsi aynı anda ölmüş gibi kabul edilir. Bu durumda, her kişinin malı kendi varislerine geçer ve bir kişi diğerinin mirasçısı olamaz. Ancak ölüm sıraları biliniyorsa, sonradan ölen kişi önceden ölen kişinin mirasçısı olur.

Bu durum aynı şekilde, duvar yıkılması veya savaşta ölüm gibi durumlarda da geçerlidir. Örneğin, iki kardeş suya kapılarak öldüklerinde ve geride bir kız, bir anne ve bir amca kaldığında, bütün miras sağ kalan varislere bölüştürülür. Ancak ölüm sıraları belli değilse, bilinen ölüm sırasına göre miras bölüştürülür veya varisler aralarında anlaşır.

Mirasçı olabilmek için veraset sebepleri yanında bazı şartların da bulunması gerekir.

- Mûrisin ölmüş olması
- Mûrisin öldüğü anda mirasçının hayatta bulunması
- Miras engellerinin bulunmaması

B. Açlık ve Kıtık Hallerinde Kadının Boşanma Talebinin Hükümü

İslam hukukunda evliliği sona erdirme yetkisi erkeğe/kocaya direk kadına/karıya ise dolaylı olarak verilmiştir.

İslam hukukunda aile reisi erkek/koca olduğu için örfe uygun olarak eşinin nafakasını temin etmekle hükümlüdür³⁷ kadın, nafaka sorumluluğunu yerine getirmeyen veya açlık ve kıtlık gibi doğal afetler sonucunda kocası hakkında boşanma davası açabilir.³⁸

Sonuç

Açlık ve kıtlık bağlamında doğal afetlerin şer'î hükümler üzerinde bir takım etkilerinin olduğunu tespit ettik. Bunlar da kısaca şunlardır:

1. Açlık ve kıtlık hallerinde haram olan yiyecek ve içeceklerden ölmeyecek kadar yenilmesi helaldir.
2. Böylesi durumlarda alkollü içecekler içilebilir ve ölü insan eti de yenebilir.
3. Kadın boşanma sebebi olarak dava açabilir.
4. Açlık ve kıtlık hallerinde cemaatle namaz kılmayı, Cuma ve bayram namazlarını terk edebilir.
5. Namaz vakitlerini cem edebilir.
6. Yöneticiler toplu tevbe, yağmur duası ve namazı için çağrı yapmalıdır.
7. Zekâtların toplanmasında acele edilebilir.
8. Yiyecek ve içeceklerin fiyatlandırılmasında nahr yapılabilir.
9. İhtiyaçların giderilebilmesi hususunda gerekirse faizli işlemlerde yapılabilir.
10. Açlık ve kıtlık sebebiyle aynı anda toplu ölümler olursa miras gerçekleşmez.
11. Had cezaları askıya alınır.

KAYNAKÇA

Anon, 2010. The state of food insecurity in the world 2010. Food and Agricultural Organization, Rome.

Anon, 2011. The state of food insecurity in the world 2010. Food and Agricultural Organization, Rome.

Buhârî, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail (ö.256/870), "el-Camiü's-Sahih = Sahih-i Buhari.", Riyad: Beytü'l-Efkâri'd-Devliyye, 1998/1419.

Buhârî, Ebu Abdullah Muhammed İbn İsmail el-Buhari, (ö.256/870), *Sahih-i Buhari ve Tercemesi*, mütercim; Mehmed Sofuoğlu, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1987.

³⁷ Bakara, 2/233; İbn Mâce, Nikâh, 3; İbn Kudâme; 9/230.

³⁸ Mâverdî, *el-Hâvi'l-Kebir fî Fıkhi Mezhebi 'ş-Şafîi*, 11/ 454; İbn Kudâme; 9/244.

Buhuti, Mansur b. Yunus b. İdris el-Buhuti, (ö. 1051/1641) *Keşşafü'l-Gina' an Metni'l-İkna'*, Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1982.

Buhuti, Mansur b. Yunus b. Selahiddin Hanbeli (ö.1051/1641), *er-Ravzü'l-mürbi' şerhu Zâdi'l-müstakni'*, thk. Abdurrahman b. Nasır Sadi; haşiye Muhammed b. Salih Useymin, Cidde: Dârü'l-Müeyyed, 1996/1417.

Cessas, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî Cessas, (ö.370/981), *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed es-Sadık Kamhavi, Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabi, 1985.

Derdirî, Ebü'l-Berekât Ahmed b. Muhammed b. Ahmed Adevi, (ö.1201/1786), *eş-Şerhü'l-kebir ala muhtasari Halil*, İ'tena bih Kemaleddin Abdurrahman Kari, Sayda: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2006/1427.

Desûkî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Arafe Desuki, (ö.1230/1815), *Haşiyetü'd-Desûkî ala Şerhi'l-kebir*, Dârü'l-Fikr, t.y.

Ekşi, Aziz Ekşi, Aslı İşçi, *Dünyada Açlık Olgusu ve Çözüm Arayışları*, Ankara Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Gıda Mühendisliği Bölümü, 2011.

Ensârî, Ebu Yahya Zeynüddin Zekeriyya b. Muhammed b. Ahmed Zekeriyyâ Ensârî, (ö.926/1520), *Esna'l-metalib şerhu ravzi't-Talib*, zabatahü'n-nas ve allaka aleyh Muhammed, Tamir, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001/1422.

Erbas, Mustafa Erbas ve Sultan Arslan, "Açlığın Önlenmesi ve Gıda Güvencesinin Sağlanması", Gıda Mühendisliği Dergisi, 36.sayı, 2021.

Gazzâlî, Ebû Hamid Hucetülislam Muhammed b. Muhammed Gazzali, (ö.505/1111.), *el-Mustesfa min İlmi'l-Usul*, Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabi, 1324.

Hâdimî, Muhammed b. Muhammed Mustafa el-Hâdimî, (ö.1192/1778), *Mecâmi'ü'l-hakâ'ik ve'l-kavâid ve cevâmiü'r-ravâik ve'l-fevâid fi usulî'l-fikh ve'l-kavâidi'l-fikhiyye*, dirase ve tahkik Halid Azizi, Dımaşk: Müessesetü'r-Risale, 2016/1437.

Haraşi, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Maliki (ö.1101/1689), *el-Haraşi ala Muhtasari Seyyidi Halil*, Mısır: Muhammed Mustafa Efendi Matbaası, ty.

Hasan, Karakaya, *Fıkıh Usulü*, Beka Yayınları, 2012.

<http://www.unicef.org.tr/basinmerkezidetay.aspx?id=32878>.

İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubi İbn Abdülber Nemerî, (ö.463/1071), *el-Kâfi fi fikhi ehli'l-medîne*, thk. Muhammed Muhammed Muritani, Riyad: Mektebetü'r-Riyad, 1980.

İbn Abidin, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülazîz ed-Dımaşki, (ö.1252/1836), *Reddü'l-Muhtar ala Dürri'l-Muhtar*, tahkik: Hüsameddin b. Muhammed Salih Furfur, Dımaşk: Ma'hedu Cemiyetü'l-Fethi'l-İslâmî, 1421/2000.

İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd Zahiri, (ö.456/1064), *el-Muhalla*, tahkik Ahmed Muhammed Şakir, Kahire: İdaretü't-Tıbaati'l-Müniriyye, 1347.

İbn Kesir, Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesir, (ö.774/1373), *el-Bidâye ve'n-Nihaye*, Beyrut: Mektebetü'l-Maârif, 1981.

İbn Kudâme, Ebü'l-Abbâs, Ahmed b. İsa b. Abdullah b. Ahmed Muhammed b. Kudâme (d. 605/ 1208-ö. 643/ 1245), el-Muğnî, t.y.

İbn Müflih, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Müflih b. Muhammed Makdisî Râmînî İbn Müflih, (ö.763/1362), *Kitâbü'l-Füru'*, racaahu Abdüsettar Ahmed Ferrac, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1985.

İbn Müflih, Ebû İshak Burhaneddin İbrahim b. Muhammed İbn Müflih, (ö.844/1479), *el-Mübdî' fî şerhi'l-Mukni'*, thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmâil eş-Şâfiî, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997/1418.

İbn Useymin, Muhammed b. Salih Useymin, *eş-Şerh'ül-Mümtü ala zâdi'l-Müstekni'*, Darü'l-İbni'l-Cevzi, 1422/2002.

Karafi, Şihabuddin Ahmed b. İdris el-Karafi, (ö. 684/1285), *ez-Zehîra*, Daru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1994.

Kâsânî, Ebû Bekr Alaeddin Ebû Bekr b. Mes'ud b. Ahmed el-Hanefi, (ö.587/1191), *Bedaiü's-Sanai' fî Tertibi's-Şerai'*, thk. Ali Muhammed Muavviz, Adil Ahmed Abdülmevcut, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003/1424.

Kayapınar, Hüseyin Kayapınar, Necati Yenieli, *Sünen-i Ebu Davud Terceme ve Şerhi*, Samil Yayınları, İstanbul, 1987.

Komisyon, Allemetü'l-Hümmam, Mevlana eş-Şeyh Nizam ve Cemeat u min Ülema-i Hindi'l-Â'lem, *el Fetava el-Hindiyye Heyet, el-Fetevâ'l-Hindiyye*, Beyrut: Daru'l-Fikir, 1991/1411.

Komisyon, Hayreddin Karaman, Mustafa Çağrıci, İbrahim Kâfi Dönmez, Sadrettin Gümüş, *Kur'an yolu: Türkçe meal ve tefsir*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2003.

Kurtubi, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtubi, (ö.671/1273), *el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'an*, İ'tina ve tashih Hişam Semîr el-Buhari, Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003.

Mâverdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib Maverdi (ö. 450/1058), *el-Hâvi'l-Kebir fî Fıkhi Mezhebi's-Şafîi'*, tahk: Mahmud Matraci. Beyrut: Darü'l-Fikr, 1994.

Mazoyer, M., Roudart, L. (2010). Dünya Tarım Tarihi Neolitik Çağ'dan Günümüzdeki Krize, (Çev. Şule Ünsaldı), Epos Yayınları, I. Baskı, s. 585, Ankara.

Mustafa Efe, *Fetava-yı Hindiyye = Fetava-yı Alemgiriyye*, der. Burhanpurlu Şeyh Nizam; yay. haz. İsmail Karakaya; trc. Mustafa Efe, Ankara: Akçağ Basım Yayım Pazarlama A.Ş., 1986.

Müslim, Ebu'l-Hüseyin el-Kuşeyri en-Nisaburi Müslim b. el-Haccac, (ö.261/875), *Sahih-i Müslim*, Kahire: Dârü't-tibâati'l-âmire, 1329.

Nemeri, Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubi İbn Abdülber Nemeri, (ö.463/1071), *el-İstizkar*, thk. Ali en-Necdi Nasıf, Kahire: Lecnetü'l-İhyai't-Türasi'l-İslâmî, 1973.

Nevevi, Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref b. Nuri Nevevi, (ö.676/1277), *el-Mecmu' şerhi'l-Mühezzeb li's-Şirazi*, thk. Muhammed Necib Mutî, Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003/1423.

Semerikandi, Ebû Bekr Alâeddin Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed Semerikandi, (ö.539/1144), *Tuhfetü'l-fukaha*, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1984/1405.

Serahsi, Ebû Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed b. Sehl Serahsi, (ö.483/1090), *el-Mebcut*, Kahire: Matbaatü's-Saade. 1906-1913/1324-1331.

Suyûtî, Mustafa b. Sa'd b. Abduh Suyuti, *Metalibu uli'n-nuha fî şerhi Gayeti'l-münteha*, el-Mektebetü'l-İslamiyye, 1994/1415.

Şevkânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Havlani Şevkani, (ö.1250/1834.), *Neylü'l-evtar şerhi Münteka'l-ahbar*, Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1971.

Şirbini, Şemseddin Hatib Muhammed b. Ahmed Kahiri Şafii (ö.977/1570), *el-İkna' fî Halli Elfazi Ebi Şüca'*, tahkik; Ali Muhammed Muavvez, Adil Ahmed Abdülmevcud Beyrut, Darü'l-Kütübi İlmiyye, 2004.

Şirbini, Şemseddin Hatib Muhammed b. Ahmed Kahiri Şafii (ö.977/1570), *Mugni'l-muhtac ila ma'rifeti meani elfazi'l-Minhac*, Dârü'l-Fikr, t.y.

Tahtavi, Ahmed b. Muhammed b. İsmail el-Hanefi Tahtavi, (ö.1231/1816), *Hâşiye ala meraki'l-felah şerhu nurü'l-izah*, Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi ve Evladuhu, 1970/1389.

Zerkeşî, Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed b. Bahadır b. Abdullah Zerkeşî, (ö.794/1392), *Bahrü'l-muhit fî usuli'l-fikh*, göz. geç. Ömer Süleyman Eşkar; haz. Abdülkadir Abdullah Ani, Kuveyt: Vizaretü'l-Evkaf ve'ş-Şuuni'l-İslamiyye, 1992.

Zerkeşî, Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed b. Bahadır b. Abdullah Zerkeşî, (ö.794/1392), *el-Mensur fî'l-kavâ'id*, thk. Teysir Faik Ahmed Mahmûd; göz. geç. Abdüssettar Ebû Gudde, Kuveyt: Vizaretü'l-Evkaf ve'ş-Şuuni'l-İslamiyye, 1982/1402.

Zerkeşî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Abdullah, (ö.772/1370), *Şerhu'z-Zerkeşî ala Muhtasari'l-Hiraki fî'l-Fıkhî ala Mezhebi İmam Ahmed b. Hanbel*, tahkik Abdullah b. Abdurrahman b. Abdullah el-Cibrin, Riyad: Mektebetü'l-Ubeykan, 1993.

Zeylai, Fahreddin Osman b. Ali b. Mihcen Zeylai, (ö.743/1342.) *Tebyinü'l-Hakaik fî Şerhi Kenzi'd-Dekaik*, Bulak: el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emiriyye, 1896.

Zuhayli, Vehbe, *İslam Fıkhı Ansiklopedisi*, trc. Kurul, Risale, İstanbul, 1992.

Zuhayli, Vehbe, *el-Fıkhü'l-İslâmî ve Edilletuhu*, Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1985.